

Een nieuw perspectief op historisch verklaren?

Enige kanttekeningen bij Blom en Nijhuis 'Geschiedenis en contingentie. Een nieuw perspectief op historisch verklaren',

Kennis en Methode 13 (1989)

P.H.H. Vries

Discussies over de vraag naar de aard en status van historische verklaringen zijn langzamerhand ontaard in een voortdurend herhalen van zetten. Een nieuw perspectief op dit nog altijd brandende probleem is dan ook zeer welkom. Blom en Nijhuis pretenderen zo'n nieuw perspectief te bieden. De vraag is echter of zij daarin werkelijk slagen. Over historische verklaringen is reeds zoveel gepubliceerd, dat het buitengewoon moeilijk is daarover werkelijk iets nieuws te berde te brengen. Bij het lezen van de tekst bleek al snel dat dit ook niet het geval is. Blom en Nijhuis wijzen er nota bene zelf op dat hun verklaringsperspectief reeds in de historische (sic! Ik neem aan dat hier 'historistische' wordt bedoeld) traditie figureert (p. 363) en al door Huizinga op inmiddels klassieke wijze is verwoord. Het uitgangspunt dat aan hun 'nieuwe' verklaringsperspectief ten grondslag ligt, namelijk de notie dat de geschiedenis ieder moment open is en dat historici daarom bij hun verklaringen niet te werk kunnen gaan op de binnen de filosofische traditie gangbare wijze, heeft al evenzeer een eerbiedwaardige geschiedenis achter de rug en is naar eigen zeggen in de een of andere variant door historici al lang en telkens weer omarmd (p. 364). Ik betwijfel overigens sterk of deze notie onder historici zo algemeen is als Blom en Nijhuis beweren (p. 362). Het uitgangspunt dat historische processen open zijn, is ongetwijfeld populair onder historici. Er zijn echter onmiskenbaar talloze historici, zeker onder degenen die pleiten voor een 'sociaalwetenschappelijke' geschiedbeoefening, die het expliciet als hun taak beschouwen 'determinerende factoren' of 'oorzaken' op te sporen en met behulp daarvan een zodanig beeld van een historisch proces te schetsen, dat dit proces vanzelfsprekend en in die zin min of meer 'noodzakelijk', of in elk geval 'waarschijnlijk' lijkt. De vraag of het hier geschetste perspectief echt nieuw is en of de eraan ten grondslag liggende uitgangspunten door alle historici gedeeld worden, zal ik verder laten rusten.

De auteurs gaan uit van de opvatting dat historische gebeurtenissen 'contingent' zijn. Zij bedoelen daarmee te zeggen dat 'andere dan de ingetreden gebeurtenissen zich hadden kunnen voordoen' (p. 362). Ik vraag mij echter af hoe zij dat kunnen *weten*! Het staat immers vast dat die andere gebeurtenis-

sen zich *niet* hebben voorgedaan. Wat betekent dan de opmerking dat zij zich hadden *kunnen* voordoen? De auteurs gaan daar in het geheel niet op in en stellen luchthartig, dat processen in het verleden niet gedetermineerd zijn. Deze laatste opmerking creëert meer problemen dan de auteurs zich kennelijk hebben gerealiseerd en had in elk geval meer toelichting verdiend.

Er bestaan kort gezegd twee interpretaties van de stelling dat andere dan de ingetreden gebeurtenissen zich hadden kunnen voordoen. Ten eerste kan men bedoelen dat bij gewijzigde omstandigheden het historisch proces een andere wending had kunnen nemen. Iemand kan bij voorbeeld beweren dat Ceausescu nog conducator had kunnen zijn. Het was helemaal niet 'noodzakelijk', dat hij viel. Wanneer hij bij voorbeeld de grote, uit de hand gelopen demonstratie in Boekarest niet op touw had gezet, zou alles anders hebben kunnen verlopen. Indien de auteurs dit bedoelen, wanneer zij over 'contingentie' spreken, kan dat moeilijk verzet oproepen. In deze zin des woords is waarschijnlijk iedereen aanhanger van de leer der historische contingentie. Deze 'zwakke' interpretatie van het begrip 'contingentie' impliceert niet, dat verschijnselen 'niet gedetermineerd', in de betekenis van 'niet causaal verklaarbaar', zijn.¹ Iemand kan best beweren, dat Ceausescu nog aan de macht had kunnen zijn wanneer de dingen iets anders waren gelopen en toch overeenkomstig de 'filosofische traditie' gaan onderzoeken waarom hij is gevallen.

De stelling dat andere oorzaken andere gevolgen met zich meebrengen, zal een determinist niet van zijn stuk brengen. Zij berust immers op een deterministisch uitgangspunt. Hij zal zich pas uitgedaagd voelen wanneer iemand beweert dat in volledig *identieke* omstandigheden *verschillende* uitkomsten mogelijk zijn. Met andere woorden: Ceausescu is weliswaar gevallen, maar hij had in een voor het overige volledig identieke situatie ook aan de macht kunnen blijven. In deze 'sterke' interpretatie van 'contingentie' betekent de uitspraak dat een stand van zaken X binnen een context Y niet-gedetermineerd is, dat die stand van zaken ook afwezig had kunnen zijn *zonder* dat dit gepaard hoeft te gaan met enigerlei wijziging in de totale context Y waarbinnen hij wél optrad.

Wanneer Blom en Nijhuis de 'zwakke' variant van contingentie op het oog hebben, valt de noodzaak weg van een nieuw perspectief op historisch verklaren. Die variant verdraagt zich in principe uitstekend met de wijze waarop men binnen de filosofische traditie verklaart. Het staat hen uiteraard vrij te kiezen voor de 'sterke' variant en het standpunt in te nemen dat het verleden gekenmerkt wordt door een principieel en universeel indeterminisme. Niemand kan bewijzen dat zij daarin ongelijk hebben. Echter, en dat is cruciaal, zij kunnen evenmin aantonen, dat het gelijk aan hun kant ligt!

Deze 'sterke' interpretatie lijkt mij niet erg plausibel en zij roept boven-

dien veel meer problemen op dan de 'zwakke'. Op grond daarvan neig ik er sterk toe ook binnen de geschiedbeoefening het determinisme als een regulatief principe te beschouwen.²

Hoe dan ook, het definiëren van begrippen is niet het sterkste punt van Blom en Nijhuis. Zij beweren dat het contingente, niet-gedetermineerde karakter van historische gebeurtenissen hun verklaring uitsluit omdat verklaren noodzakelijkheid impliceert. Wat zij verstaan onder niet-gedetermineerd zijn, blijft onduidelijk. Helaas blijft al evenzeer vaag wat zij bedoelen wanneer zij over 'noodzakelijkheid' spreken. Zij noemen twee richtingen binnen de wetenschapsfilosofie, die beide 'verklaren' zouden opvatten als 'het aantonen van de noodzakelijkheid van een verschijnsel of gebeurtenis'. Dit is in zoverre verwarrend dat de 'hempeliaanse' traditie binnen de wetenschapsfilosofie onder noodzakelijkheid iets anders verstaat dan de 'realistische' traditie. De op het covering law-model gebaseerde benadering, die sterk door het logisch-positivisme en door Hume is beïnvloed, heeft geen ontologische pretenties. Diegenen die binnen deze traditie een verklaring bieden, laten zich doorgaans niet uit over het al dan niet contingente of noodzakelijke karakter van de relatie tussen de *verschijnselen* die respectievelijk als oorzaak of gevolg worden aangeduid. Spreken over noodzaak op ontologisch niveau staat bij hen in een kwade, 'metafysische' reuk. De 'necessary connection' bestaat slechts tussen uitspraken over de werkelijkheid. Dit belet hen echter niet te zoeken naar verklaringen.³

'The proof of the pudding is in the eating'. Alle tot nu toe naar voren gebrachte kritiek hoeft niet te impliceren, dat het uiteindelijk aangedragen alternatief verworpen moet worden. Dat brengt ons bij de vraag hoe verklaringen met behulp van de categorie 'zin' er eigenlijk uitzien.

Maar juist in dit opzicht stelt het artikel het meest teleur. Wie een pleidooi houdt voor een bepaald verklaringsperspectief, zal in elk geval de volgende twee vragen moeten beantwoorden: 1) Wat wordt binnen dat perspectief precies onder verklaren verstaan? 2) Op basis van welke operationaliseerbare criteria kunnen de geboden verklaringen op hun intersubjectieve geldigheid worden getoetst, of kan daartoe althans een poging worden ondernomen? Bij het beantwoorden van deze vragen blijven de auteurs in gebreke. Uit hun tekst valt af te leiden, dat het bieden van een historische verklaring in hun ogen impliceert, dat een historicus laat zien dat het optreden van zijn explanandum mogelijk of zelfs plausibel, waarschijnlijk of aannemelijk was. Wanneer de 'compatibiliteit' tussen explanans en explanandum is getoond, is er iets verklaard. Dat lijkt wellicht een bevredigende omschrijving. Zolang echter niet duidelijk wordt gemaakt wat we dienen te verstaan onder de mogelijkheid (respectievelijk plausibiliteit, waarschijnlijkheid of aanne-

melijkheid) van het optreden van een bepaalde gebeurtenis, zijn we geen stap verder gekomen.

Nergens wordt in operationaliseerbare termen omschreven wat de auteurs bedoelen met de in hun verklaringspatroon centrale begrippen 'mogelijkheid', 'waarschijnlijkheid', 'plausibiliteit', 'aannemelijkheid' of 'aansluitingswaarde'. Hoe, en op grond van welke criteria, kan iemand dan aantonen, dat het optreden van een gebeurtenis mogelijk, etcetera, was? Het is onmogelijk dit voorstel voor een alternatieve verklaringswijze op zijn merites te toetsen. Iedere indicatie aan welke concrete eisen een goede verklaring dient te voldoen, ontbreekt.

Bovendien laten zij de lezer in het ongewisse hoe zo'n verklaring tot stand komt. Ook hier zouden Blom en Nijhuis kunnen opmerken, dat zij aan deze vraag wel degelijk aandacht schenken. Zij wijden er zelfs een hele paragraaf aan met als titel 'De verklaringsstructuur van het geschiedverhaal'. Wie deze paragraaf leest, moet echter tot de conclusie komen, dat zij het laten bij het doen van een reeks 'tautologische' aanbevelingen.

Historici moeten in hun verklaring trachten de geschetste zinsamenhangen tussen opeenvolgende gebeurtenissen aannemelijk te maken (p. 372). Zij moeten de waaier van mogelijkheden verder inperken (p. 373). Zij moeten de onder de lezers levende alledaagse verwachtingen en intuïties aangaande wat wel en niet waarschijnlijk is, activeren en benutten (p. 374), de grenzen scherpere tussen wat wel en niet plausibel is (p. 375) en gebeurtenissen duiden als de conditie van mogelijke nageschiedenissen (p. 376). Het 'tautologische' karakter komt zeer scherp tot uitdrukking in de volgende passage uit hun conclusie: Het historisch 'bewijs' is geleverd, wanneer het omvattende zinperspectief een interpretatie van het historisch materiaal kan sturen, die op zijn beurt de waarschijnlijkheid van het te verklaren fenomeen in zijn historische particulariteit aannemelijk maakt (p. 376). De reden waarom ik deze overigens niet bepaald heldere uitspraak, evenals de eraan voorafgaande, 'tautologisch' noem, moge duidelijke zijn.

Blom en Nijhuis omschrijven 'verklaren' kort gezegd als het laten zien dat het optreden van een bepaalde gebeurtenis mogelijk was. Zij beweren vervolgens, dat een historicus die een verklaring wil geven, moet laten zien, dat het optreden van een bepaalde gebeurtenis mogelijk was en concluderen ten slotte, dat een verklaring bevredigend is, wanneer de historicus erin is geslaagd te laten zien, dat het optreden van zijn explanandum mogelijk was! En dat alles zonder het begrip 'mogelijkheid' te definiëren! De lezer kan hier voor het begrip 'mogelijk' naar believen ook 'waarschijnlijk', 'aannemelijk', 'plausibel' of 'compatibel' invullen.

Het beroep op de verwachtingen van het publiek kan weinig uitsluitel bieden. Ten eerste, omdat *het* publiek niet bestaat. Er zijn hooguit allerlei

vaak zeer verschillende potentiële belangstellenden. Ten tweede, omdat dit 'publiek' zich uiteraard kan vergissen en in een bepaald geval allerlei zaken 'compatibel' kan achten, die in werkelijkheid niet aan elkaar gerelateerd waren. En ten derde, omdat het publiek vaak geen verwachtingen heeft, maar juist door de historicus geïnformeerd en op een spoor gezet wil worden. Dat een historicus een verklaring moet bieden die door zijn publiek begrepen kan worden en in die zin bij een verwachtingspatroon aansluit, is even vanzelfsprekend als nietszeggend.

Is het inderdaad mogelijk dat 'zin' causaliteit als verklaringscategorie af kan lossen', zoals Blom en Nijhuis stellen? Een eerste vereiste daarvoor is dat de kernbegrippen uit de 'contingente verklaring', namelijk (on)mogelijkheid, aansluitingswaarde, compatibiliteit, aannemelijkheid, waarschijnlijkheid en dergelijke op geen enkele wijze in de traditionele verklaringstradities in te passen zijn.

Binnen de strikt deductief-nomologische variant van het covering lawmodel is voor dergelijke concepties naar het zich laat aanzien inderdaad geen ruimte. Maar hoe zit het met de diverse andere verklaringspatronen binnen de filosofische traditie waar Blom en Nijhuis naar verwijzen? Mij lijkt bij voorbeeld de notie 'waarschijnlijkheid' die zij in hun zinperspectief hantieren, uitstekend in te passen in het inductief-statistische verklaringsmodel. Dat zou uiteraard ook kunnen gelden voor verwante (of identieke?) noties als 'plausibiliteit', 'aannemelijkheid' of 'compatibiliteit'. De opvatting dat historici in hun verklaringen verwijzen naar noodzakelijke voorwaarden en daarmee aangeven, dat het optreden van hun explanandum mogelijk is, kent binnen de traditionele verklaringstraditie al diverse gerenommeerde verdedigers en kan daarom ook niet direct aanspraak maken op predikaten als 'nieuw' of 'alternatief'.⁴

Het valt bovendien op dat Blom en Nijhuis binnen hun nieuwe perspectief af en toe het etiket 'verklaren' plakken op activiteiten, die beter als 'interpretatie' of 'historisch oordeel' omschreven kunnen worden. Zij creëren zo een oneigenlijke tegenstelling tussen hun 'verklaringspatroon' en het gangbare, en vertroebelen nodeloos het debat. Ik wijs slechts op enige voorbeelden. In de paragraaf over de verklaringsstructuur van het geschiedverhaal spreken zij expliciet van 'historische betekenis' (pp. 370, 372 en 375), 'overkoepelende interpretatiekader' (p. 373), 'geëxpliciteerde visie op het gebeuren' (ibidem) en over het 'uiteenzetten van de historische betekenis' (p. 376). Zij beëindigen de paragraaf met de opmerking, dat een adequate interpretatie (sic!) een gebeurtenis tevens zou moeten duiden als de conditie van mogelijke nageschiedenissen (parafrase van formulering op pagina 376).

Wie historisch verklaren gelijkstelt aan het expliciteren van de zin van een historische gebeurtenis zoals de auteurs op pagina 375 doen, creëert ver-

warring. Het feit dat wij niet over de historische betekenis of het historisch belang van een gebeurtenis kunnen oordelen zonder kennis van haar (mogelijke) nageschiedenis impliceert niet, dat die gebeurtenis zonder die kennis ook onverklaarbaar zou zijn. Wie zich bij voorbeeld ten doel stelt een verklaring te bieden voor het feit dat Luther in 1517 zijn stellingen aan de slotkerk van Wittenberg hechtte, beoogt heel iets anders dan diegene die tracht na te gaan welke historische betekenis op een bepaald moment aan deze daad kan worden gehecht. Wie een *oordeel* wil vellen over het historisch belang van een bepaalde gebeurtenis zal haar altijd moeten beschouwen in het licht van haar mogelijke of liever vermeende gevolgen. De Cuba-crisis is van belang omdat zij had kunnen escaleren. Wie een *verklaring* wil bieden voor een historische gebeurtenis hoeft met die mogelijke nageschiedenis slechts rekening te houden voor zover die in de overwegingen van betrokken actoren om bepaalde handelingen te verrichten of juist achterwege te laten een rol speelde. Indien Kennedy zich er nooit van bewust is geweest dat de situatie op Cuba had kunnen escaleren, mag men zijn gedrag dan ook niet met angst voor een escalatie in verbinding brengen.

Het belang van 'mogelijke nageschiedenissen' voor een verklaring is daarmee geringer dan Blom en Nijhuis doen voorkomen. Wanneer het niet geïntendeerde verschijnselen betreft, is het zelfs nihil. Waarom zou iemand die een verklaring wil bieden voor de prijsrevolutie in Europa in de zestiende eeuw, aandacht moeten schenken aan mogelijke nageschiedenissen? Stel dat er onenigheid bestaat over de vraag of deze stijging van het algemene prijspeil veroorzaakt is door de bevolkingsgroei of door de toevloed van edele metalen uit de Nieuwe Wereld. Een historicus zou zijn keuze voor één van de twee verklaringen kunnen onderbouwen door de opmerking dat indien A (laten we zeggen het toenemen van de bevolking) niet, of niet in die mate, had plaatsgehad ook de stijging van het prijspeil niet, of in elk geval niet in die mate, zou zijn opgetreden. In een dergelijke contrafactuele exercitie worden we echter niet geconfronteerd met eventuele *nageschiedenissen*, maar met eventuele 'in de plaats van geschiedenissen'. Een mogelijke nageschiedenis kan iets zeggen over de 'betekenis' van een verschijnsel, maar niets over de 'ontstaansgrond' ervan. Dat de wereld er zonder die prijsrevolutie heel anders uit had kunnen zien, duidt aan dat het een belangrijk historisch fenomeen betreft, maar draagt niets bij tot de verklaring van dat fenomeen zelf.

Blom en Nijhuis hadden er beter aan gedaan verklaring, interpretatie en historisch oordeel (dat wil zeggen het aangeven van de historische betekenis van een bepaald verschijnsel) niet onder één noemer te brengen.

Toch is het niet uitgesloten, dat Blom en Nijhuis een nieuw perspectief op

het historisch verklaren op het spoor zijn. Uit hun artikel wordt echter niet duidelijk wat zij beogen, wat hun perspectief precies behelst en hoe het zich verhoudt tot reeds bestaande verklaringsperspectieven. De auteurs wijzen er in hun tekst op, dat het zinbegrip de nodige afkeuring heeft uitgelokt vanwege zijn notoire vaagheid (p. 364). Blom en Nijhuis zijn er niet in geslaagd deze kritiek te weerleggen.

Noten

1. Ik versta onder determinisme de opvatting, dat in principe voor alles wat in heden, verleden of toekomst is gebeurd of zal gebeuren, een redelijke verklaring mogelijk is. Onder gedetermineerdheid versta ik de opvatting, dat iedere gebeurtenis causaal bepaald is. Een stand van zaken noem ik contingent in de eerste betekenis van het woord wanneer hij logisch niet noodzakelijk is, maar denkbaar anders had kunnen zijn. Men zou hier kunnen spreken van een logisch contingentie-begrip. (Vergelijk Leibniz' onderscheid tussen 'vérité de fait' en 'vérité de raison'.) In de tweede, 'sterkere' interpretatie van het begrip is een stand van zaken contingent wanneer hij tezelfdertijd ceteris paribus zowel wél als niet kan optreden. Men zou hier kunnen spreken van een empirisch contingentie-begrip.

2. Ik ben het in dit opzicht eens met de visie van Ankersmit. Zie F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen 1986, p. 263-276.

3. Idem, p. 271-272 voor een korte toelichting op het verschil dat binnen de covering lawtraditie gemaakt wordt tussen enerzijds de relatie tussen uitspraken (explanans en explanandum) die als noodzakelijk wordt beschouwd en anderzijds de relatie tussen de daarin beschreven standen van zaken die daardoor nog niet noodzakelijk hoeft te zijn.

4. Ik verwijs hier naar de ideeën van Dray die reeds in de jaren vijftig erop wees dat historici vaak meer geïnteresseerd zijn in de vraag hoe iets mogelijk is dan in de vraag waarom iets noodzakelijk is. Zie W.H. Dray, *Laws and explanation in history* (derde druk: Oxford 1970), vooral p. 156-169. Ook Mackie is van mening, zoals Blom en Nijhuis zelf aangeven, dat in een historische verklaring veeleer noodzakelijke voorwaarden dan voldoende voorwaarden worden opgenomen. Zie voor een uiteenzetting van diens ideeën – die overigens door Blom en Nijhuis niet helemaal correct worden weergegeven – J.L. Mackie, *The cement of the universe*, Oxford 1974.